

Avrupa-Merkezcilik ve Tarihyazımı Sorununun Bilimsel ve Kültürel Bilgiye Etkisi

Muhammet Özdemir

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Felsefe Bölümü, İzmir, Türkiye

muhammetozdemir2012@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8465-1924>

Alınma/Received: 11 February 2019, **Kabul/Accepted:** 08 April 2019, **Online/Available online:** 30 April 2019

Özet

Bu çalışmada Avrupa-merkezcilik olgusu ve tarihyazımı kavramı incelenmektedir. Avrupalı olmayan kültürler özelinde her iki kavram açıklanmaktadır. Avrupa-merkezci bir tarihyazımı Avrupalı olmayan insan ve toplumların dünyayı ve kendilerini yanlış tanımlarına ve yanlış edimlerde bulunmalarına yol açabilmektedir. Avrupa-merkezciliğin soykütüğü modern kültürün doğuşuna değin geriye götürülebilir ve tarihyazımı tartışmalarının da yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren aynı zamanda bu olguyla ilgilendiği söylenilebilir. Tarihyazımı felsefesi, yorumcu öznenin tarihi olaya ekledikleri ve anlatının ne kadarının geçmişe dayanarak bilinebileceğiyle ilgilenebilir. Dünyada hâkim olan tarihyazımı Avrupa-merkezci ve son zamanlarda Amerikan-merkezci. Bir aşamadan sonra Avrupa-merkezcilik açmazı sadece Avrupalı olmayanların sorunları olarak kalabilmektedir. Bu çalışma münhasıran bu meseleyle ilgilenmekte ve kuramsal bir çözüm bulmaya çabalamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa-Merkezcilik, Tarihyazımı, Felsefe, Bilim, Kültür

The Effect of the Issue of Euro-centrism and Historiography on Scientific and Cultural Knowledge

Abstract

In this study, phenomenon of Euro-centrism and concept of historiography are examined. Both concepts are explained specific to non-European cultures. A European-centrist historiography can lead to false as people and societies that are non-European misunderstand the world and themselves, and they are in the wrong. The genealogy of Euro-centrism can be traced back to the birth of modern culture, and it can be said that the historiography debates have been also interested in this phenomenon since the second half of the twentieth century. Philosophy of historiography is concerned with the annexing of process of interpretation to the historical facts and concerned with how much of the narrative can be known from the past. Historiography dominating the world is European-centrist and recently American-centrist. After a phase, the deadlock of Euro-centrism can only remain the problem of non-Europeans. This study deals exclusively with this issue and strives to find a theoretical solution.

Keywords: Eurocentrism, Historiography, Philosophy, Science, Culture

Giriş

Bu yazının amacı, Avrupa-merkezcilik kavramını tarif edip tarihyazımı sorununu açıklamak ve söz konusu iki çerçevenin Avrupa kökenli olmayanların bilgilenme ve kültür yaratma süreçlerine etkisini saptamaktır. Bu bağlamda yapılmış bazı İngilizce ve Türkçe araştırma ve incelemeler bulunmaktadır. Arif Dirlik, Vinay Bahl ve Peter Gran'ın editörlüğünde hazırlanmış *History after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies* (Üç Dünyanın Ardından Tarih: Avrupa-merkezcilik Sonrası Tarihyazımları) adlı kitap ve Aviezer Tucker'ın editörlüğünde hazırlanmış olan *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (Tarih Felsefesi Elkitabı ve Tarihyazımı) adlı hacimli kitap çalışması aklı gelen ilk kaynaklardır (Bahl & Gran, 2000), (Bahl & Gran, 2009). Türkçede bu bağlamda kaleme alınmış makaleler ve sempozyumlarda sunulmuş bildiriler bulunmaktadır. Bu çalışmalar da İngilizcedeki muadilleri gibi, Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımı sorununa yoğunlaşmaktadırlar.¹ Bizim çalışmamız, söz konusu çalışmaların bir devamı niteliğinde kabul edilebilir.

Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımına ilişkin çalışmalarda genellikle ilk kavramın olumsuzlanmasından yola çıkılmaktadır.² Burada tarihyazımı bir bakıma Avrupa-merkezli bilgi ve kültürün eleştirilmesinde işe yaramaktadır. Biz kendi çalışmamızda aynı olumsuzlamayı sürdürmek yerine daha ziyade olguların saptanması ve betimlenmesiyle ilgileniyoruz. Kuşkusuz modern dönemin yarattığı sorunların değerlendirilmesinde eleştirelliğin haklı ve isabetli bir zemini bulunmaktadır. Çünkü Avrupa-merkezciliğin gelişimiyle modern sömürgeciliğin gelişimi birbirine koşuttur (Özay, 2013, s. 271-274). Bununla beraber bir olgu niteliğinde Avrupa-merkezciliğin anlaşılabilmesinde onun kendi içsel dinamiklerinin görece olumsal bir değerlendirmesine de ihtiyaç vardır. Nitekim olumlama ve olumsuzlamaya yaslanmayan bir saptama, betimleme ve değerlendirme de araştırmacı ve okura yeterli bilgiyi verebilmektedir. Bu bağlamda sırasıyla Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımını açıklığa kavuşturacak ve her ikisinin Avrupalı olmayanların bilgilenmesi ve kültür yaratma süreçlerine etkilerini tespit edecek ve tasvir edeceğiz.

Avrupa-Merkezcilik Ne Demektir?

Coğrafi adlandırma ve kronolojik anlatımda Avrupa kıtası ve milletlerinin esas alındığı tüm algılama ve bilgilenme içeriklerine Avrupa-merkezcilik nitelendirmesinde bulunmaktadır. Söz konusu nitelendirmeyi uygun ve haklı bulanlar öncelikle yine Kıta Avrupası içerisinde doğmuş ve gelişmiş bazı eleştirel düşüncelerdir. Buna göre, dünya haritasında Avrupa haşmetli görünümüyle merkezde yer almakta ve doğu, batı, güney ve kuzey ona göre işler kılınmaktadır. Ortadoğu, Yakındoğu ve Uzakdoğu gibi bütün isimlendirmeler böyle bir coğrafi resme göre yapılandırılmaktadır. Ayrıca insanlık tarihinin anlatımında Avrupalı insanın deneyimleri geçmiş, şimdi ve geleceğe ilişkin anlatımların standardı olmaktadır. “İnsan” derken öncelikle Batı Avrupalı insan kastedilmekte ve tarihi çağlar onun iktisadi, askeri, siyasi ve kültürel gelişimine göre yapılandırılmaktadır. Böylelikle şimdiki zamanda mevcut olan yeryüzü insanları arasında geriye ve ileriye doğru uzanacak bir insan hakikati vücuda getirilmiş olmaktadır (Chakrabarty, 2000, s.17-21), (Booth, 2007, s.383-385), (Kalm, 2016, s.15-16).

Avrupa-merkezciliğin nasıl doğduğu ve geliştiğiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır ve söz konusu

¹ Örnek olarak bkz. Muhammet Özdemir (Özdemir, 2012), “Ortadoğu Özgüllüklerinin Anlamlandırılmasında Yöntem Sorunu ve Şarkiyatçılık”, Uluslararası *Ortadoğu Kongresi Bildiriler Kitabı Cil-1*; Ed.: Hasret Çomak, İtr Aladağ Görentaş, Derya Özveri, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Eylül 2012, s. 144-160; Metin Türkmen, Muhammet Özdemir (Türkmen & Özdemir, 2013), “Ortadoğu'nun Kültürel Yazımında Ölçüt Sorunsalı”, *01-02 Ekim 2012 II. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu: “Yönetim-Ticaret-Siyaset” Bildiriler Kitabı*; Ed.: Ahmet Hamdi Aydın, İsmail Bakan, Mahmut Yardımcıoğlu, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Basımevi, Şubat 2013, s. 28-31.

² Örnek olarak bkz. Mehmet Özay, “An Attempt to Understand the Driving Forces of Historiography in the Eurocentric Perspective in Southeast Asia”, *İnsan ve Toplum*, 3 (6), 2013, s. 271-282.

görüşler onu bazen bir kültüre, bazen de bir düşünüre götürmektedirler. Mesela Teshale Tibebu bu konuda görüş bildiren yazarlardan ve ona göre, Avrupa-merkezcilik, bir tür Batı-merkezcilik olarak, modern kültür ve Alman filozof G. W. F. Hegel ile ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Tibebu, ırkçılık, toplumsal cinsiyet ve sınıfsal ayrımları da kuramsal zeminde modernizme ve Hegel'e dayandırmaktadır. Hegel, insanlık tarihini bir tür dünya tarihi yazımıyla açıklamaya çalışan bir düşünürdür ve o, akıl, bilim ve kültürün mevcudiyette tezahür edişini Avrupa toplumları ve onlara has tinsellikle izah etmeye çalışmıştır. Tibebu, Hegel'in *Phenomenology of Spirit (Tinin Görüngübilimi)* adlı eserinde, "biyolojik bir determinizm" fikrini icat ettiğini öne sürmektedir. Bu nedenselliğe göre, akıl, bilim, kültür ve medeniyet olguları ancak Avrupalı milletler tarafından yaratılabilir ve böyle de olmuştur (Tibebu, 2011, s. 74). Tibebu'nun Avrupa-merkezci bir tarihin ve kültürün yaratılmasında modern kültür ve özellikle Hegel'i esas alan yorumunun bir vakıanın izahı için geliştirilmiş yorumlardan bir tanesi olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Öyle görünüyor ki, Batı Avrupalı milletlerin yarattığı bir uygarlık, kronolojik olarak ondan önce var olmuş başka uygarlıklar gibi, tarih sahnesinde kendini belirginleştirmiş ve işin doğasına uygun olarak kendine özgü bir dünya tasavvuru ve hakikati yaratmıştır. Fernand Braudel, ilk defa Fransızcada denk gelinen uygarlık ve kültür sözcüklerini açıkladığı bir yerde dikkatlerimizi bu vakıaya çekmektedir (Braudel, 1996, s. 27-32). Tibebu'nun sözünü ettiği "biyolojik determinizm" düşüncesi, her yükseliş ve başarının ardından sökün edebilecek insani bir yorum örneğidir. Avrupalı olmayan milletlerin Avrupalı düşüncüyü örnek almaları süreçleri ile sömürge süreçleri birbirine denk geliştiği için Hegel'in yaklaşımı da bunun sebebiymiş gibi görünmüştür. Avrupalı bazı düşünürlerin ve özellikle Hegel'in böyle bir amacı olabilir. Nitekim İngiliz filozof Francis Bacon ve Hegel, İslâm toplumlarının yetersizliklerinden bahsetmeden yapamamaktadırlar (Bacon, 2003, s.58), (Wilhelm & Hege, 2011, s.372-377). Ama Avrupalı düşüncelerin tek başlarına bir vakıayı vücuda getirdiklerini kabul edemeyiz. Avrupa'nın kendisinin de dünyanın geri kalanının geçmişinden ve entelektüel birikiminden soyutlanarak vücuda gelmediği aşikârdır. Braudel'in uygarlık ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair dikkatlerimizi çektiği ve önümüzdeki Avrupa-merkezcilik vakıasında da geçerli olmak üzere, olgudan hareketle elimizde olmayan bütün materyallere ve nedensel bağlantılara erişemiyoruz (Braudel, 1985, s. 23). O halde şunu söyleyebiliriz ki, Avrupa-merkezcilik, bir harita, tarih ve bilim yapma tarzı olarak, modern Avrupa uygarlığının insanlık sahnesine çıkışıyla beraber biraz da insani doğallık ve zorunluluk ile gelişmiştir. Daha açık bir deyişle, önceki uygarlık örnekleri gibi modern Avrupa da kendini merkeze alarak bir söylem dili geliştirmiştir. Bu vakıayı Hegel'in biyolojik nedensellik ile resmetmesi kuşkusuz bir abartı ve yanlışır.

Avrupa-merkezci dünya ve yaşam tasarımı, Avrupa menşeli insan ve toplumlar için doğal ve olağan iken, Avrupa menşeli olmayanlar için garip ve çoğu zaman rahatsız edici bir hadisedir. Bunu itiraf eden çağdaş yazarlardan bir tanesi de Dipesh Chakrabarty'dir. Chakrabarty, İngiltere ve Avrupa'nın kendi milletine ve tüm Doğu toplumlarına ait hayatların bu kadar merkezinde bulunmasını alışılmadık ve haksızca bulduğunu dile getirmektedir. Sonra şöyle bir tahayyülden söz etmektedir: Küresel zamanlarda Avrupa da taşralaşmamış mıdır? Bizim ifademizde karşılığını böyle bulmuş olan anafikrinde Chakrabarty, Amerika Birleşik Devletleri merkezli küreselleşme olgusunun yarattığı yeni Avrupa gerçeğinden ilham almaktadır, ama bu yeni durumda bile Avrupa daima referans kaynağı olmaktan aşağı düşmemektedir, çünkü bütün tarihler ve kavramlar ona dönmektedirler (Chakrabarty, 2000, s. 9-15). Sanki geçmişte Chakrabarty'nin ataları Avrupalılara üstün gelememişlerdir ve belki de o da onların ürünü bir kaderi yaşamamanın adaleti konusunda tereddütlüdür. Ne var ki, Chakrabarty, atalarının yapamadıklarından kendisinin ne yapabileceğine dair de düşünceler devşirmeye gayret etmektedir, çünkü onun, torunları için farklı bir yazgıyı miras bırakabilmesi imkân dâhilindedir. Bununla beraber belirtmek gerekir ki, bir uygarlığın teşekkül etmesi, toplumsallaşmış bir emek birikimine ve ortaklığı birkaç kuşak boyu kesinleşmiş ve garanti altına alınmış bir *milli şuura* bağlıdır.

Avrupa-merkezciliğin mahiyetini günlük yaşamdaki muhtevasından çıkarmak mümkündür. Bu da

Avrupalı olmayan insanın en temel biyolojik ve psikolojik gereksinimlerini içeren öğelerden edinilebilir. Yiyecek, içecek, giyecek, barınma yeri, sağlık, eğitim, korunma, yargılanma, cezalandırılma, toplum olma, inanma, idare edilme ve savaşa girme gibi birçok yaşamsal unsur, Avrupalıların deneyimleri göz önünde bulundurularak belirlenmektedir. Belirlenimde Avrupa yerine yerli insan ve kültürlerin muhtaç konumda bulunmaları, şimdiki zamanı yaşayan yerli insan için tuhaf, anlaşılabilir ve haksızca bulunabilir. Nitekim bu tepki genellikle de doğallığa ve olağanlığa uygun olan bir tepkidir. Ne var ki, hâlihazırda vaki olan budur. Günlük yaşamı böylesine kuşatan Avrupa-merkezcilik olgusu, geçmiş ve geleceğe de hâkim olacak vasıfta olmak üzere, bilgi ve kültürü de tayin etmektedir. Doğru bilginin kıstasları, nesnelere ait araştırmaların uzmanlaşma isimleri, bilimsel sınıflamalar, bilimsel çalışmalar, mevcudiyet ve iletişim alışkanlıklarının vücuda getirdiği değerler ve konforlu bir yaşamı garantiye alan hukuk gibi her türlü aracın kaynağı Avrupalılardır.

Bu vakıa, Türkiye'deki yerli insan gibi, geçmişinde Avrupalıların karşılarında edilgen oldukları bir medeniyet ve kültürü barındıran insanlar açısından daha dayanılmaz ve tereddüt yaratıcıdır. Eski alışkanlıklar ile yeni alışkanlıklar arasındaki tereddütler, Daryush Shayegan'ın "yaralı bilinç" dediği bireysel varoluşlara yol açabilmektedir. Bu bilinç durumu, bir çeşit arada kalmaya ve hiçbir zaman karar verememeye, bazen de olabilecek en yararsız kararı almaya tekabül etmektedir (Shayegan & Bilinç, 2010, s.7). Homi K. Bhabha'ya sorarsanız, yaratıcı bir karar anından hemen önceki bir kuşağa karşılık geldiği için aslında bu esnada benimsenmiş melezlik bir avantaj olarak kabul edilmelidir. Anlayabildiğimiz kadarıyla Bhabha, hayatta artık yetersiz kalan insanlık durumundan kurtulma ve ileride eskিয়েcek bir geri kalmayı bertaraf edecek bir üst karar noktasına evrimi içerisinde potansiyel olarak bulundurduğu için tereddütlü insan varoluşuna olumsal yaklaşmaktadır. Çünkü tereddütlü mevcudiyet, ilerleme için arama ve çabayı içeren bir bilinç karşılık gelmektedir (Bhabha, 1994, s. 85-92).

Avrupa-merkezcilik, bir dönem bütün dünyanın Avrupalı veya Avrupalı-gibi olduğuna alınabilir. Bilgi, varlık, akıl, kültür ve medeniyet gibi en kapsamlı kavramların yanı sıra eğitim, sağlık, hukuk ve devlet teşkilatı gibi birçok uzun vadeli ve yakın vadeli pratiğin Avrupa'ya göre oluşu, ister istemez insanların da hiç olmazsa Avrupalı-gibi oluşuyla sonuçlanacaktır. Ken Booth'un Amerika Birleşik Devletleri merkezli küreselleşme olgusu nedeniyle her bir Amerikan vatandaşına ve ona öykünen tüm insanlığa sorduğu soru, Avrupa-merkezciliği de içerdiği için bizim kapsamımıza girmektedir. Booth'un sorusu şöyledir: "Şu anda biz hepimiz Amerikan mıyız?" Booth, dünyanın en az yarısının Amerikalı olduğunu belirten bir pasajı alıntıladıktan sonra günümüzde dünyada sadece ABD'nin süper güç olarak var olduğunu saptamaktadır. Ayrıca o, yaşlı Avrupalı bir modellemeyi esas alarak bugüne gelmiş de değildir, Amerikan rüyası farklı bir rüyadır ve kendine özgüdür (Booth, 2007, s. 289-290). Booth'un da işaret ettiği gibi, içerisinde Ziyaüddin Serdar ve Meryll Wyn Davies vb. araştırmacıların bulunduğu birçok yazar, bütün dünyada Amerikan popüler kültürünün egemen olduğu ve yeni bir insan karakteri yarattığına dair çalışmalar kaleme almışlardır. Artık dünya ile ABD eşanlamlıdır. Uygarlık, akıl, gelişme ve demokrasi, ABD'nin ihraç ettiği değerler ile tanımlanmaktadır, başka bir deyişle, insan olmak demek, Amerikalı olmak demektir (Booth, 2007, s. 294-295). Günümüzde gerçekten de ABD'nin popüler kültürü olmaksızın herhangi bir dildeki herhangi bir sözcüğün bile tarif edilme olanağı bulunmamaktadır. Küreselleşmiş popüler Amerikan kültürünün öncesinde Avrupa kültürü vardı ve şimdiki zamanda gözlemlenen Amerika-merkezcilik o zamanlar tedavülde bulunan Avrupa-merkezciliğin yerini aldı. Nitekim Amerikan-merkezli dünya içerdiği bazı farklılıklara rağmen aslında Avrupa-merkezci dünyanın evrimleşmiş yeni bir aşamasıdır.

Bizim üzerinde durduğumuz popüler kültürün yarattığı insan tipolojisinin yanı sıra uzun vadede istikrarlı olan bilgi ve varlıktır. Bilgi ve varlık, Avrupa-merkezcidir. Felsefe tarihi, bilim tarihi ve sözgelimi uygarlık tarihi temelde Batılı insanın düşünce ve kültür tarihidir. Avrupalı olmayanlar gelişmek ve ilerlemek, daha temelde hayatta kalabilmek için bu düşünce ve kültürün içerisine dâhil olmaya çabalamaktadırlar. Batılılar kendilerini ifade etmek için Avrupalı olmayan milletlerin tarihlerine ve bilgi ürünlerine referansta

bulunma gereksinimi duymamaktadırlar, ama tersi, yani Avrupalı olmayanların Batılılara atıfta bulunmaları bir zorunluluktur. En önemlisi, hukuk ve siyaset Avrupa-merkezci değerler olmaksızın varolamamaktadır. Bilgi ve varlığın Avrupa-merkezli oluşu, iktisadi ve askeri alanlarda olduğu ölçüde siyasi ve kültürel alanlarda da etkisini gösterebilmektedir. Bu nedenle Avrupa Parlamentosu (AP) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Türkçe haberlerde önemli bir yekûn teşkil ettiklerine tanıklık edebiliyoruz. Bu vakıanın yerli insana tuhaf ve rahatsız edici gelmesi anlaşılabilir bir durumdur, çünkü New York ve Brüksel'in insani kıstaslarıyla yaşamaya mecbur olmak yorucu ve hiç olmazsa haksızca görünebilmektedir. Burada Avrupa-merkezcilik, kendi meşruiyetini, edilgen yerli insan ve toplumların gelişme gereksinimleri kadar esas itibarıyla keyfi uygulanan bir güçten almaktadır. Daha açık bir deyişle, Avrupa-merkezcilik, doğallıkla kurulmuş bir ilişki ve etkileşim pratiği olduğu kadar Avrupalı olmayanların bertaraf etmelerinin mümkün olduğunca engellenmeye çalışıldıkları bir yazgıya karşılık gelmektedir (Chakrabarty, 2000, 97-100).

Tarihyazımı ve Bilgilenmeye Etkisi

Günümüzde gitgide ilgi çeken bir çalışma ve uzmanlaşma alanı veya çerçevesi olarak tarihyazımı, ajandamıza dâhil ettiği bazı sorulardan dolayı kıymetlidir. Bu sorulardan ilki, geçmişin bilinip bilineme-yeceğiyle ilgilidir. Felsefi tarihyazımı bakımından söz konusu soru bir başlangıç noktasıdır: “Biz, geçmiş bilebilir miyiz?” Daha açıkça dile getirildiğinde, olup bitmiş ve şu anda tanıklık edemediğimiz olaylardan hangilerini bilebiliriz ve hangilerini bilemeyiz? Geçmişe ilişkin betimlemelerin kesin olanlarını kesin olmayanlardan nasıl ayırt edebiliriz? Başka bir soru da şöyledir: “Gereğcelendirilmiş bir yorumu spekülasyon ve uydurmadan ayırt eden nedir?” Başka bir deyişle, bir hâdisenin gerçekleştiğini söylediğimizde onun cidden gerçekleşmiş olduğunu nasıl bilebiliriz? Bu sorulara vereceğimiz cevaplar, elimizdeki tarihi anlatımın ne kadarının olgudan ve ne kadarının da yorumcudan kaynaklandığını açıklığa kavuşturmamızı sağlayabilecektir (Kosso, 2009, s.9-10). Böylelikle yukarıda çerçevelediğimiz Avrupa-merkezcilikten kaynaklanan eklemeleri ayıklayabilmek veya hiç değilse bunları teşhis edebilmek için bir yol bulabiliriz.

Tarihyazımını izah ederken önce tarihin ne olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Tarihin mahiyetinin tayini de onun fonksiyonu ve yarattığı politik stratejilerden ayrı düşünülemez. Avrupalı tarihçiler arasında tarihin ne olduğu konusunda çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı araştırmacıların haber verdiklerine göre, Avrupalı sağ ve sol görüşler arasında farklılaşabilen tarih anlayışlarıyla karşılaşabilmekteyiz. Tarihin mahiyetine ilişkin görüş ayrılıklarının bilimsel nedenlerinin politik görüşlerden ayrılamayacağına ilişkin bir veri olarak bu vakıa önemlidir (Clark, 2018, s.500-501). Bununla beraber tarihin disipliner içeriği ve fonksiyonu ile onun tarifini birlikte ele almaya eğilimli araştırmacılar bulunmaktadır. Sözelimi Edward Hallett Carr, tarihe ilişkin tasavvurlarımız ile ondan kişisel beklentilerimizin birbirine koşut olduğu saptamasında bulunmaktadır. Carr'ın anlatımına göre, tarih, kronolojik bir kayıtlama işlemi olarak esas itibarıyla geçmişten kalan materyallerin konuşturulması olduğu ölçüde ayrıca tarihçi sıfatıyla günümüzde konuşan insanın geçmişten çıkarmak istediklerinin bir görünümü de olabilir. Böylelikle Carr, tarihi gerçekler yerine “tarihçinin kişisel gerçekleri”nden söz etmektedir (Carr, 1990, s.7-8). Politik anlayışların etkisinde kalabilen ve ayrıca kişisel ajandalara göre tasarılanabilen bir tarihten söz edebildiğimize göre, tarih sadece geçmişteki kişi, olay ve kavramların olgusal kanıtlara başvuru olarak ve neden-sonuç ilişkisinin korunduğu bir anlatımda dile getirilmesinden ibaret değil gibi görünmektedir. Peter Burke'ün tarihçilikte bir dönüm noktasına tekabül ettiğini saptadığı Annales Okulu'ndan çıkardığı netice de bu savı desteklemektedir. Burke, insanları ilgilendiren tarihsel bir anlatımda geçmiş dönemin insanlarını geriye doğru öyle kolaylıkla tarihi nedenselliğe indirgemeyeceğimize, onları anlamının çetrefil bir iş olduğuna ve ayrıca anlama işini üstlenmiş tarihçinin dünyeviliğinden bağımsız bir tarihten de söz edemeyeceğimize dikkat çekmektedir. Dolayısıyla geçmiş dönemin insanlarının ve materyallerinin her birine ve günümüzde

konusan her bir tarihçiye göre şekillenen bir tarih bulunmaktadır (Burke, 1990, s.110-111).

Tarihin bir de toplum, dil ve kültürle ilişkisinden imal edilmiş bir tarifi bulunmaktadır ki, bu, bizim yorumumuza göre, Kıta Avrupası'nda ayrı, Anglosakson geleneğinde ayrı bir muhtevaya tekabül etmektedir. Hegel'e kadar geri götürülebilecek bir toplum-tarih ilişkisinden edinebileceğimiz post-kolonyalist bir kavrayışa göre tarih, sembolik bir başlangıcı olmayan ve şimdiki zamanda güç ve başarıyla tamamlanmış gerçek bir amacı bulunan toplumsal varlığın temel niteliğidir. Küresel kapitalizm açısından yaklaşıldığında ise tarih, sembolik bir başlangıcı olmayan ve şimdiki zamanda ekonomik küreselleşmeyle tamamlanmış gerçek bir alışveriş şuru bulunan toplumsal varlığın temel niteliği olmaktadır (Özdemir, 2017, s.171). Her iki tarif de tarihin modern dönemle birlikte gelişmiş ampirik bilgi özelliğinden alınmıştır ve iki farklı coğrafya, yaklaşım ve deneyimin içeriğine bakılarak meydana getirilmiştir (Özlem, 2012, s.58-61). Her iki tarifte de dikkatlerimizi çeken vakıa, tarihin, geçmişteki olay ve günümüzde konuşan tarihçi kadar aynı zamanda eylemlerde bulunan ve bir kültür üreten toplumun da taraf olduğu bir mevcudiyet oluşudur. İşte Avrupalı olmayanların edilgenliklerinin başladığı ve bazen onların gerçek tarihte temsil edilememelerinin temellendirilebildiği felsefi gerekçe de bu vakıadan edinilmektedir. Nitekim Alman filozof Hegel, kendi zamanında güçlü ve başarılı görünmeyen Hindistan'ın geçmiş güç ve başarılarına atıfta bulunarak, ondan tarihi esirgeyen felsefi bir tarih yorumu geliştirmektedir: "... Sahip değilse, Hindistan'ın, içinde hâlâ tarihin ortaya çıkmadığı boşuna tarihi gibi üç buçuk bin yıldır hala bir kültür sürecinin gerçekleşemediği bir kültür karşısında kalırız." (Hegel, 2003, s.13).

Anlaşılabildiğine göre, insan ve toplumların geçmişlerine ait iz, kalıntı, yazılı materyal ve kayıtların yanı sıra tarihçilerin inançları, ilgileri, çıkarları, uyuşuğu ve deneyimleri de tarihsel bilgiyi etkilemektedir. Bu ikisinin yanı sıra araştırılan insan ve toplum yapısı ve araştırmanın yapılabilirdiği merkezi toplumun statüsü tarihi bilgiyi etkilemektedir. İşte bütün bunların saptandığı disiplin veya çalışma sahası, tarihyazımı ve tarihyazımı felsefesidir (Tucker, 2004, s.25-26). Bir bakıma tarih, birçok bileşenin bir araya geldiği bir tarihi zihin tarafından yaratılmakta ve işler kılınmaktadır ve bu tarihi zihin de tarihçinin zihnidir. Tarihi zihnin veya daha açık bir deyişle, şimdiki zamanda yaşayan tarih anlatıcısının –bu tarih anlatıcısına felsefeciler, ilahiyatçılar, sosyologlar, antropologlar, filologlar, edebiyatçılar, coğrafyacılar, siyaset bilimciler vs. de girmektedir- kendi kişisel koşullarında bir araya gelmiş birçok etken tarihyazımı açısından bir çeşit olasılık problemini gündeme getirmektedir. Aviezer Tucker, matematikteki Bayes teoreminin tarihi yorumlara uygulandığı ve bu olasılıkların tüketilmeye çalışıldığı bir tahlil geliştirmektedir. Bu tahlil, sözgelimi içerisinde modernlik, aydınlanma, ekonomi, kapitalizm, sömürge olgusu, savaşlar vs.nin bulunduğu birçok değişkeni göz önünde bulundurmaktadır. Tahlilin neticesine göre, sözgelimi Çin ve Doğu Asya'nın Avrupa tarafından icat edildiği ve günümüzde söz konusu iki coğrafyaya dair tarihi bilgilerimizin aslında Avrupa'nın başka yerlerdeki yorumlarını içerdiği ortaya çıkmaktadır. Başka birçok olasılık var iken tarihçilerin özellikle bazı olasılıkları tercih etmiş olmaları Avrupalıların ortak inançları, ilgileri ve çıkarları dışında bir etkenle açıklanamaz. Çünkü birçok ihtimal arasından belirli bir Çin ve Doğu Asya üstelik determinizme indirgenerek tercih edilmiştir (Tucker, 2004, s.134-140).

Tarihyazımının bilgilenmeye ve kültüre etkisi, gelişmiş ülkelerin gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeleri temsil etme ve dile getirme süreçleriyle ilgili bir sorundur. Geçmişin bilginin konusu olup olmayacağına dair başlangıç sorularının hemen geçştirildiği temsillerde gelişmemiş ülkeler yoksul ülkeler kategorisinde, gelişmekte olan ülkeler ise bazen "Üçüncü Dünya", bazen de "post-kolonyal" statüsünde tarihin konusu edilmektedirler. Bu iki kategoriye ait temsiller, tıpkı Avrupa'nın Çin ve Doğu Asya'yı icadındaki gibi, ilgili toplum ve kültürlerin gerçek kimlik, deneyim ve tarihlerinin yerini almaktadır. Bu ilk aşamayı takip eden ikinci aşamada ise, söz konusu ülkelerde kendi tarihlerini öğrenen insanlar, ister icat edilmiş ve gerçeğin yerine ikame edilmiş tarihi bilgi olsun, isterse zaman zaman bunlara refleks olarak üretilmiş ve yine gerçeğin yerini almış tarihi bilgiler olarak yanlış bilgiler edinmektedirler. Bu vakıa, Avrupalılar ve günümüzde Amerikalılar açısından yaklaşıldığında doğal ve anlaşılabilir iken, edilgen

taraf lar aç ısından bakıld ığında tuhaf, anlaş ılamaz, izi sürülemez, ayıklanamaz ve haksızcadır. Dünyada ortak iletişim, düşünce ve bilim dilinin İngilizce olması ve temsillerin gerçekleş tiği bu dilin mutlaka bir tahrifte bulunması bir noktaya kadar kabul edilebilir, ama edilgen tarafların alternatif bütün düşünce ve eylemlerinin sadece İngilizcedeki deneyimlerle mahdut olan dizgelerden bir kurtuluş bekl emeleri gereği izah edilebilir bile değildir. Sözelimi Hindistan'ın bağımsız bir tarihyazımı gereksiniminin Marksizm'den mülhem gelişebilmesi, buradaki yerli insanların tembellikleri kadar bir bakıma alternatif teorilerin engellenmiş olmasıyla ilgilidir ve engellenmenin dış kaynakları haksızlık yapmaktadırlar. Günümüzde yerli toplum ve kültür lere dair İngilizce temsilde izlenebilecek her türden fundamentalist, terörist ve gerici nitel emelerin yerli vicdanlarda tatmin edici bir karş ılık bulmayı ş ının gerekçesi bu vakiyadan edinebilir. Böylelikle modernizmin on dokuzuncu yüzy ılında ve erken yirminci yüzy ılıda rast gelindiği gibi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki zamanlarda da Asya'nın çoğunluğu, Afrika ve Latin Amerika, gelişmiş söylemin etkisi altındadır. Gelişmiş söylem bu coğrafya, insan, toplum ve kültürleri, "öteki" ve "Üçüncü Dünyalı" olarak işaretlemekte ve onları daima bir müdahale nesnesi olarak resmetmektedir. Buralarda yaşayanlar da isteyerek veya istemeyerek böyle bir denklemin yarattığı eksiklik, mahrumiyet ve sebepsiz koşullanmışlıkla bilgilenmekte ve kültür lenmektedirler (Escobar, 1995, s.214-216).

Avrupa Merkezli Olmayanın Bilgilenmesi ve Kültürü

Avrupalı olmayanlar, kendilerine ait herhangi bir tarihi anlatı veya değerlendirmeye giriştiklerinde, konuyu muhakkak Avrupalı tarih ve deneyimlerle ilişkilendirmektedirler. Sözelimi felsefe tarihinden Ebû Nasr el-Fârâbî, İbn Sînâ, Ebû Hâmid el-Gazâlî, İbn Rüşd ve İbn Haldûn'un ya da bilim tarihinden Bîrûnî, İbn Heysem ve Kûffî'nin Avrupalı kavram ve meselelerden azade düşünemediği ve kendi otantik deneyimlerinde değerlendirilemedikleri görülmektedir. Tarihi anlatıda böyle olan vakıya, güncel meselelerde de aynıyla sürdürülmektedir. Bunun bir nedeni yukarıda betimlenen ve analiz edilen Avrupa-merkezcilik olgusu ve tarihyazımı, bir nedeni de geride sürekli bir askeri tehdit olarak bulunan NATO, ekonomik bir kaynak olarak bulundurulmuş IMF ve Dünya Bankası ve siyasal ve hukuki yaptırımlarla etkin olan Avrupa Parlamentosu (AP) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) vb. kurumların mevcudiyetleridir (Xie, 1997, s.12).

Avrupa-merkezci hâkim tarihyazımının sürekli yerli kimliğin gelişimini ikincilleştiren mevcudiyetinin yanı sıra ekonomik, askeri, siyasal ve hukuki olarak da desteklenen edilgenlik, Batılılar açısından yaklaşıldığında, sömürge gereksiniminin olağan ve anlaşılabilir bir neticesidir. Avrupalı insanlar on sekizinci yüzy ılın ikinci yarısından itibaren böyle var olagelmışlerdir ve bu kaynaktan ve denklemden mahrum kalmak istememektedirler. Öte yandan yerli insan ve toplumlar da bu yazgıdan sıkılmış ve bunalmışlardır ve haklı olarak değişmesini talep etmektedirler. Bu arada Avrupalılar kendi istekleri için bilinçli politikalar üretebilirken, yerli insan ve toplumlar kendi istek ve amaçlarına uygun politikalar üretememektedirler. Hatta aynı yazgının devamı için Batılılar bir araya gelebilirken, bu yazgının değişmesi için tek bir ülkede yerli toplumun aydınları dahi bir araya gelmekte zorlanmaktadırlar. Böyle bir çerçevede yerli toplum ve kültürler adına bir değerlendirme yapmak gerektiğinde, bunların öncelikle neyi istediklerine beraber karar vermeleri ve kendi aralarında iletişimi mümkün kılan bir ortak tecrübeye erişmeleri gerektiği saptanabilir. Yirminci yüzy ılın ikinci yarısında ulusal özgürlüklerine kavuşmuş Afrika ülkeleri gibi birçok ülke böyle bir ortak ülküye eğilimli görünmektedirler. Ne var ki, ekonomik ve siyasal olarak onların özgürlüklerinde söz sahibi olan ABD'nin mevcudiyeti ek bir parantezi zorunlu kılmaktadır. Daha açık bir deyişle, dünyadaki dengeler arasında kendilerine yol alabilirken, Afrika ülkeleri, Avrupalıların boyunduruklarından kurtulduklarını düşünürken, ABD'nin taleplerini de hesap eden bir ortak deneyime koşullanmalıdırlar. Bu vakıya, Doğu Asya ülkeleri, Ortadoğu ülkeleri ve Latin Amerika ülkeleri açısından oldukça farklıdır, çünkü bunların ulusal bağımsızlıkları ve kimlik gelişimleri umumiyetle geçtiğimiz yüzy ılın ilk yarısında

gerçekleşmiştir.³ Buradaki örneğimizde Afrika ülkeleri, ilk olarak neye karşı çıktıklarına ve neyi talep ettiklerine karar vermek durumundadırlar. Yukarıda işlevlerini saptadığımız kuruluşların mevcudiyetleri yok sayılarak ilk aşamaya başlanılamaz. Gelişme, bugünden yarına hemen gerçekleşen bir olgu da değildir. İlk aşamada karşı çıkılan insani durum ortak deneyime kazandırılmalıdır. İkinci olarak, insanlarla ilgili her şeyin öncelikle maddi ve dünyevi olduğu, dünyada yaşamanın bir alışveriş denklemiyle gerçekleştiği ve değerlerin söz konusu dünyevilikteki maddi alışkanlıklarla teşekkül ettiği ve yerleşiklik kazandığı takdir edilebilmelidir. Bunun anlamı, on dokuzuncu yüzyıl Fransız rasyonalist pozitivizminde izlenebildiği şekilde katı bir olguculuk, bilimcilik ve nedensellik anlayışını benimsemek ve pratize etmek demek değildir. Yerli inançlar, ilgiler, duygular ve değerler kıymetlidir ve özgünlük bunlarla mümkündür, ama karşı çıkılan olgu için bunlar bugünde yaşamadıkları gibi, onların korunması amacıyla yola çıkılıp da onlardan büsbütün mahrum kalınması riski de bulunmaktadır. Yani geçmiş ve şimdiki zamana ait yerli duygu ve değerler anlık ve sloganik görünümle değil de rasyonel yollarla yaşatılmalıdırlar. Homi K. Bhabha'nın sözünü ettiği kültürel melezlik burada bir strateji olarak işe koşulabilir. Bununla beraber müşterek hisse yerleşmiş hedefler ihmal edilmemelidir. En uzun sürecek aşama bu aşama olarak görünmektedir. Çünkü yerli insan ve toplumlarda en önemli sorun, birbirine güvensizlik, çalışmaya inanmama ve hukuka güvenmemek şeklinde olgusallaşmaktadır. İnsanların kendi emeklerine, birbirlerinin davranışlarına ve hukuka güvenebildikleri, kişisel ilgi ve çıkarların minimize edilebildiği bir sistematik yapı mümkün olduğunca yaratılmalıdır. Üçüncü aşamada ise, ikinci aşamanın doğal bir neticesi olan medeni ve estetik seviyeye geçilmelidir. Bu aşamada yerli dil, toplum, düşünce, kültür, bilim ve bilumum medeniyet için gerekli şartlar meydana gelmiş olacaktır (Özdemir, 2017, s.273-278).

Afrika ülkeleri özelinde geliştirdiğimiz üç aşamalı öneri, Ortadoğu, Asya ve Güney Amerika ülkeleri için de nispeten geçerlidir. Arif Dirlik tarafından yapılmış bazı eleştirel değerlendirmeler, Avrupa-merkezci tarihyazımına karşı çıkmak ve yerli kültürlerin savunulması sadedinde ihtiyatlı davranmamızı gerekli kılmaktadır. Dirlik, post-kolonyal kültürün yerelleşmesi ile metropoliten kültürün küreselleşmesi ve post-kolonyal kimliğin hâkim metropoliten kimliğe karşı homojenleşmesi ile kendi içerisinde heterojenleşmesinin birbirlerine koşul geliştikleri saptamasında bulunmaktadır. Dirlik'in de belirttiği gibi, bu önemli bir paradoksa karşılık gelmektedir ve Avrupa-merkezci tarihyazımını reddetmek bağlamında önemli felsefi ve sosyolojik bir handikaba yol açmaktadır (Dirlik, 1999, s.25). Bu handikap tam olarak şudur: Avrupa-merkezci tarihyazımı reddedilirken yine Avrupa-merkezci tarihyazımını içeren ve onun meşruiyetini süregelenleştirilen unsurlara dayanılmakta ve böylelikle reddedilmeye niyetlenilenin sahiplenilmesi söz konusu olabilmektedir. Bu da gerçeklikle buluşan bir tarih bilinci ve tarihyazımı yerine tabiri caizse salt zihni tarihlerin ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Bu handikap aşılamadığında bilinçli karşı çıkışlar gerçekleşmemektedir. Biz, yukarıda yer verdiğimiz üç aşamalı politikanın bu handikabı minimize edebileceği kanısındayız. Çünkü özellikle ikinci aşamada dünyevilik ve maddi alışveriş bilincinin post-kolonyal özne için ihtiyat ve tedbiri bir deneyim olarak biriktirmeye yardımcı olabileceğini düşünüyoruz. Sosyalleşmenin yaratabileceği denetim ve hakemliğin de dünyevi ve maddi süregelenliği metropolitenin aleyhine dönüştürebileceğini, ayrıca böyle bir deneyimde de sahici ve istikrarlı toplumsal değerlerin filizleneceğini umuyoruz.

Sonuç

Bu çalışmada Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımı sorununu betimledik ve Avrupa-merkezcilik açmazı ile tarihyazımı kavramını Avrupalı olmayan toplumlar açısından değerlendirmeye çalıştık. Başka türlü görme ve gösterme alışkanlığı zor bir alışkanlıktır ve Avrupalı olmayan kültürler açısından bunun travmatik

³ Çağdaş Afrika kimlikleri, toplumsal birlik hedefi ve tarihçe hakkında geniş bilgi için bkz. Kadiatu Kanneh, *African Identities: Race, Nation and Culture in Ethnography, Pan-Africanism and Black Literatures*, London and New York: Routledge, 2. Basım, 2002.

bir yazgı haline gelmiş olduğu söylenilebilir. Özellikle “Üçüncü Dünya” ve “post-kolonyal” bir nitelikte kavranmış Ortadoğu, Asya, Kuzey Afrika ve Güney Amerika ülkeleri bakımından söz konusu travma oldukça ciddi sosyo-politik ve epistemolojik sorunlara yol açabilmektedir. Avrupa-merkezcilik, dünyaya coğrafi olarak Avrupa üzerinden yaklaşarak yer ve yönleri –Ortadoğu, Yakındoğu, Uzakdoğu vs.- ona göre tayin etmek demek olduğu kadar ayrıca tarih, felsefe, sosyoloji, antropoloji, arkeoloji, psikoloji, iktisat, siyaset bilim ve ilahiyat sahaslarındaki anlatımları ona göre şekillendirmekle de sürdürülmektedir. Tarihyazımı ise, Avrupa-merkezci kavramsallaştırma ve anlamlandırmanın sürdürüldüğü bilimsel anlatımların tamamının tartışmaya açıldığı bir uzmanlaşma sahasına tekabül etmektedir. Avrupalı olmayan kültürlerin nitelikli okuryazar seviyesinde bu iki bağlama dair bilinçli bir politika üretmeleri gerekmektedir. Bu ülkeler arasında Türkiye, İran, Çin, Hindistan, Japonya, Brezilya ve Malezya gibi nispeten şanslı kültürler bulunmaktadır. Bununla beraber söz konusu ülkelerin de Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımı konusunda daha ihtiyatlı ve tedbirli politikalara gereksinim duydukları ifadede varestedir.

Avrupa Birliği (AB), Avrupa Parlamentosu (AP), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AIHM), International Monetary Fund (IMF), Dünya Bankası, NATO, Birleşmiş Milletler vb. Avrupa-merkezci ve Amerika-merkezci uluslararası kurumların yerel kültürleri etki altında tutamaları için toplumsallaşmış ve garanti altına alınmış uzun vadeli tedbirlere ihtiyaç vardır. Bunlardan bir tanesi Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımı bağlamında yerli sosyal bilimlerin bilinçlendirilmesidir. Bu bilinçlendirme salt hissi ve sloganik seviyede olmamalıdır. Sözelimi Ulusçuluk, Marksizm ve İslamcılık gibi yerli kültürler açısından bir noktaya kadar verimli olmuş ideolojiler söz konusu olsa bile bunlar vadelerini doldurmuş olduklarından küreselleşme ile mücadele edebilecek görece daha kapsamlı yeni yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Ayrıca yabancı dilleri öğrenme ve onlarda metin kaleme alma önemli olmakla beraber bu da bir yozlaşmaya sebebiyet vermemelidir. Sözelimi yabancı dil, bir endişe, korku ve düşmanlık konusu olmamalı, ama bir esas olarak da iş görmemelidir. Bilinçli bir tarihyazımı için meselelerin deneysel araştırıldığı ve olguya yorumcu eklemelerinin mümkün olduğu kadar minimize edildiği çalışma ve araştırma alışkanlıklarına ihtiyaç vardır. Bunun için de bizim değerlendirmemize göre üç aşamalı bir planın işe koşulması yararlı olabilir görünmektedir.

İlk aşamada yabancı ve görece istilacı kültürün düşmanlık olmaksızın reddedilmesi gerekmektedir. İkinci aşamada insan yaşamındaki her olgunun dünyevi ve maddi olup, nedensel bir alışveriş zemininde gerçekleştiğinin kabul edilmesi lazımdır. Üçüncü aşama ise, ikinci aşamayı takiben estetik ve kurallı bir toplumsal düzenin ortaya çıkışıdır. İlk aşama genellikle tercümelemlerin tüketildiği aşamadır ve hem İslâm medeniyetinin, hem de modern Avrupa medeniyetinin doğuşu bununla başlamıştır. En önemli aşama ikinci aşamadır ki, Avrupa'nın tarihinde Rönesans, Hümanizm ve Reform bu aşamaya karşılık gelmektedir. Üçüncü aşama çalışkanlığın ve disiplinli davranışların, öngörülebilir risk durumlarının toplumsallaştığı kurallı ve estetik bir düzene tekabül etmektedir ki, artık medeniyet kavramı burada kendini göstermektedir. Avrupalı olmayan kültürlerde iki önemli kusur bulunmaktadır ki, bir tanesi, söz konusu üç aşamanın ilkinden hemen üçüncüye sıçrama yönündeki beklentilerdir. Diğer bir tanesi ise, her bir aşamanın sanki aynı kuşak içerisinde tüketilebileceğine yönelik yanlış düşüncedir. Tarihyazımı çalışmaları ve münhasıran tarihyazımı felsefesi çalışmaları zihinlerin ortaklaşmasının zaman aldığı ve bir kültürün kurallar ve tepkiler bağlamında oturabilmesinin birkaç kuşakta bile gerçekleşemediğini göstermektedir. Buna göre, Avrupalı olmayan toplumlar açısından Avrupa-merkezcilik açmazının aşılabilmesi ve tarihyazımı çerçevesinde bilinçlenmenin meydana gelebilmesi için her bir sosyal bilim sahasının kendi özelinde Avrupa-merkezcilik ve tarihyazımına dair çalışma ve araştırmalar gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Bacon, F. (2003). *The new organon*. (M. S. L. Jardine, Trans.). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Bahl, V., & Gran, P. (2000). *History after the three worlds: Post-eurocentric historiographies*. (A. Dirlik, Ed.). Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford: Rowman - Little Publishers.
- Bahl, V., & Gran, P. (2009). *A companion to the philosophy of history and historiography* (A. Tucker, Ed.). Malden, Oxford: Wiley-Blackwell Publishing.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture* (2nd ed.). London and New York: Routledge.
- Booth, K. (2007). *Theory of world security*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Braudel, F. (1985). *Civilization and capitalism 15th-18th century the structures of everyday life: The limits of the possible* (S. Reynolds, Trans.). London and New York: William Collins Sons and Co Ltd.
- Braudel, F. (1996). *Uygarıkların grameri* (M. A. Kılıçbay, Trans.). Ankara: İmge.
- Burke, P. (1990). *The french historical revolution the annales school 1929-89*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Carr, E. H. (1990). *What is history? His acclaimed reflections on the theory of history and the role of the historian* (3rd ed.). New York, London, Victoria, Auckland: Penguin Books.
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. New Jersey: Princeton University Press.
- Clark, A. (2018). *What is history? Historiography roundtable* (Vol. 22). Rethinking History: Routledge.
- Dirlik, A. (1999). *Is there history after eurocentrism? Globalism, postcolonialism, and the disavowal of history* (Vol. 25; H. after the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies, Ed.).
- Escobar, A. (1995). *Encountering development: The making and unmaking of the third world, princeton*. New Jersey: Princeton University Press.
- Hegel, G. W. (2003). *Tarihte akıl*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kalın, I. (2016). *İslam ve batı*. Ankara: İsam.
- Kosso, P. (2009). *Philosophy of historiography”, a companion to the philosophy of history and historiography* (A. Tucker, Ed.). Malden and Oxford: Wiley-Blackwell Publishing.
- Özay, M. (2013). *An attempt to understand the driving forces of historiography in the eurocentric perspective in southeast asia*. İnsan ve Toplum.
- Özdemir, M. (2012). *Ortadoğu Özgüllüklerinin anlamlandırılmasında yöntem sorunu ve Şarkiyatçılık* (I. A. H. Çomak, Trans.). Uluslararası Ortadoğu Kongresi Bildiriler Kitabı . içinde Cilt-1, s. 144-160.: Kocaeli : Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, M. (2017). *Post-kolonyalizm nedir? Dünyalar arasında ve türkiye’de bilim, kavram ve teorilerin İşlevleri*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Özlem, D. (2012). *Tarih felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Shayegan, D., & Biliç, Y. (2010). *Geleneksel toplumlarda kültürel Şizofreni* (6th ed.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Tibebu, T. (2011). *Hegel and the third world: The making of eurocentrism in world history*. New York: Syracuse University Press.
- Türkmen, M., & Özdemir, M. (2013). *Ortadoğu’nun kültürel yazımında ölçüt sorunsalı* (. B. A. H. Aydın, Trans.). II. Bölgesel Sorunlar Ve Türkiye Sempozyumu: ”Yönetim-Ticaret-Siyaset” bildiriler kitabı içinde (s. 28-31): Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Basımevi.
- Tucker, A. (2004). *Our knowledge of the past: A philosophy of historiography*. Cambridge, New York,

Melbourne, Madrid, Singapore: Cambridge University Press.

Wilhelm, G., & Hege, F. (2011). *The philosophy of history* (J. Sibree, Trans.). Kitchener: Batoche Books.

Xie, S. (1997). “*Rethinking the problem of postcolonialism*” (Vol. 28). China and the West, Winter: Cultural Studies.